

SLOVENSKI ZNAKOVNI JEZIK MED NORMO IN PRAKSO

Andreja Žele

Filozofska fakulteta, Ljubljana

Jasna Bauman

Zavod Združenje tolmačev za slovenski znakovni jezik, Ljubljana

UDK 371.214:811.163.6'22'271

Znakovni jezik je predstavljen kot povsem samozadosten jezikovni naravni sistem. Za njegov naraven in enakopraven razvoj pa ga je treba v vsaki družbi najprej prepoznati in priznati, v nadaljevanju ustrezno in dovolj izčrpno opisati, hkrati pa vsestransko družbeno razvijati.

slovenski znakovni jezik, praksa, norma, večfunkcionalnost, učni načrti

Sign language is presented as a completely self-sufficient natural language system. This is something that every society should recognise in order to secure its natural and equal-status development, and in the future also provide an appropriate and thorough enough description of it, while ensuring that sign language develops in society on all levels.

Slovene sign language, usage, norm, multi-functionality, syllabuses

1 Uvod – o znakovnem jeziku

Pri besednem in znakovnem jeziku gre za dva naravna jezikovna sistema, ki sta se izoblikovala na osnovi različnih predispozicij nosilcev oz. prenosnikov; sliščeči nasproti nesliščeči (gluhi in naglušni) ljudje. Znakovni jezik je torej ena izmed uresničitev naravnega jezika, in sicer v govoricni kretenj in mimike (nasproti glasovni besedni govoricni).

Raziskovanje znakovnega jezika potrjuje določene jezikovne in jezikoslovne univerzalije na fonološki, morfološki in skladenjski ravni, obenem pa se odkrivajo skupne univerzalije znakovnega jezika nasploh, ne glede na siceršnje jezikovno oz. geografsko področje. Oba naravna jezikovna sistema – tako besedni jezik kot znakovni jezik – sta namreč produkt enakega razuma, zato je smotrno v teh dveh tako rekoč organskih oz. izhodiščnih jezikih iskati skupne splošne lastnosti, ki bi

olajšale dostopnost in splošno vsakdanjo komunikacijsko sprejemljivost znakovnega jezika. Po drugi strani pa ima znakovni jezik ravno tako svoje področne različice znotraj slovenskega znakovnega jezika in seveda narodove posebnosti, ko primerjamo govoricno kretenj različnih narodov. Pri tem je primarnejša oblika znakovnega jezika govoricna kretenj (z obrazno mimiko), kot je pri ubesedenem jeziku govoricni jezik primarnejši od (za)pisanega, kar posledično prinaša primerjavo med kretalno govoricno (znakovnega jezika) in govoricnim jezikom (ubesedenega jezika).

Učenje znakovnega jezika mora biti načrtno z namenom potrditi in utrditi njegovo sistemskost in sčasoma tudi polnofunkcionalnost, da postane polnovredni jezik. Še vedno pa je literature o slovenskem znakovnem jeziku in njegovi zgodovini zelo malo.¹

¹ O razvoju slovenskega znakovnega jezika je doslej obširneje pisala Bojana Globačnik (2001, 2007).

2 O učenju slovenskega znakovnega jezika in o njegovi standardizaciji

V večinskem sliščem svetu prevladuje mnenje, da gluhe in naglušne osebe samo slabše slišijo in da je zato v komunikaciji z njimi treba zgolj govoriti glasneje; glede pisnega sporazumevanja je še vedno zelo prisotno zmotno mnenje, da lahko gluhe in naglušne osebe prej ali slej usvojijo pisni jezik. Vendar dejansko stanje kaže ravno nasprotno (Kuplenik 1999).

Donedavna je izobraževanje gluhih potekalo bolj ali manj sistematično v posebnih zavodih po različnih metodah. Nekateri so zagovarjali in še vedno zagovarjajo učenje govora in branja z ustnic, češ da se tako gluha oseba najbolj približa slišči večini.² Kljub sorazmerno ustaljeni oralni metodi³ je stroka na Slovenskem počasi razvijala uporabo kretenj in znakovnega jezika. V 80. letih je Zveza gluhih in naglušnih Slovenije organizirala petdnevne seminarje učenja znakovnega jezika, ki so bili namenjeni predvsem sliščim zaposlenim v društvih, in ustanovila sekcijo tolmačev; zavedali so se namreč, da brez tolmačev gluhi ne bodo mogli biti enakovredno zastopani v družbi.

Leta 1990 je Zveza gluhih in naglušnih Slovenije v sodelovanju z Zavodom za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana izdala in založila prvi priročnik za učenje kretalnega govora *Govorica rok I*, leta 1992 pa je sledil še drugi del *Govorica rok II*. Priročnika v duhu totalne komunikacije

osveščata javnost o priznanju znakovnega jezika in pravici gluhih do tolmača.⁴

Na mednarodnem posvetu o vprašanjih razvoja totalne (diferencirane) komunikacije za gluhe in naglušne, ki ga je leta 1986 v Ljubljani organizirala Zveza društev slušno prizadetih Slovenije, sta bili stroka in širša slovenska javnost opozorjeni na nove metode dela z gluhihimi v zavodih in šolah. V začetku 90. let so v Zavodu za gluhe in naglušne Ljubljana začeli z uvajanjem znakovnega jezika v usposabljanje in izobraževanje gluhih; na začetku so organizirali tečaje znakovnega jezika, ki so bili namenjeni izobraževanju specialnih pedagogov, vzgojiteljev in drugih strokovnih delavcev ter staršev gluhih otrok. Starši so svojo zahtevo po priznanju znakovnega jezika in pravici gluhih do tolmača večkrat naslavljali na različne državne institucije, ki pa so jih podprle le deklarativno. Prelomnica je bilo leto 1996, ko je Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve na pobudo strokovnjakov in staršev gluhih otrok imenovalo komisijo za pripravo projekta Pravica gluhih do tolmača.

Dosežek za celotno gluho skupnost pomeni Zakon o uporabi slovenskega znakovnega jezika (2002), ki daje gluhim osebam pravico uporabljati slovenski znakovni jezik in tolmača ter jim s tem odpira tudi pravico do enakovrednega informiranja in vključevanja v življenjsko in delovno okolje.⁵ Zakon definira znakovni jezik kot »vizualno-jezikovni sistem« oz. kot »jezik sporazumevanja gluhih

² Največjo škodo znakovnemu jeziku je povzročil Milanski kongres učiteljev gluhih leta 1880, ki je uveljavil oralno metodo in prepovedal znakovni jezik kot naravni jezik gluhih. Oralna metoda se je kljub vzporednemu razvijanju znakovnega jezika ohranila vse do danes. O začetkih slovenskega znakovnega jezika lahko govorimo pri Janezu Koprivniku (1849–1912), ki je v svojem odmevnem delu *Gluhomutec* (1888) posvetil posebno poglavje znakovnemu jeziku in ga imenoval telegibno govorjenje. Znakovni jezik je prepoznal kot pomembno sredstvo sporazumevanja gluhih, opisal je naravne in umetne kretnje, omenjal značilnosti znakovnega jezika in daktilologijo. Vid Rižnar pa je bil prvi pri nas, ki je leta 1831 zagovarjal prepričanje, da naj bodo sredstva sporazumevanja pri izobraževanju gluhih naravna kretnja, mimični jezik in odčitavanje z ust.

³ »Oralna metoda ni prinesla pričakovanih rezultatov, saj gluhi odhajajo iz šole polpismeni, nepismeni in zato duševno revni« (Moderdorfer 1989: 18).

⁴ Več v Podboršek (1990, 1992). Totalno oz. diferencirano komunikacijo je UNESCO leta 1985 definirala kot metodo pouka gluhih, ki vključuje primerne slušne, ročne in ustne načine sporazumevanja, tj. mimiko, geste, branje, pisanje in vse druge načine, ki zagotavljajo večjo jasnost in olajšujejo sporazumevanje. Vodilo totalne (diferencirane) komunikacije je »razumeti in biti razumljen«.

oseb oziroma naravno sredstvo za sporazumevanje gluhih oseb«. Z uveljavitvijo Zakona o uporabi slovenskega znakovnega jezika in tolmačev za znakovni jezik v različnih medijih se je povečalo tudi zanimanje za učenje slovenskega znakovnega jezika med slišočimi. Tako danes potekajo tečaji slovenskega znakovnega jezika na različnih stopnjah, zlasti v društvih gluhih in naglušnih po Sloveniji, na Zavodu za gluhe in naglušne Ljubljana, na Pedagoški in Filozofski fakulteti v Ljubljani, na Pedagoški fakulteti v Kopru in na Združenju tolmačev za slovenski znakovni jezik. Združenje tolmačev je trenutno tudi edina institucija v Sloveniji, ki izvaja pripravljalne programe usposabljanja in strokovnega preverjanja za nacionalne poklicne tolmače slovenskega znakovnega jezika. Izvajanje tovrstnih tečajev nedvomno prispeva tudi k popularizaciji slovenskega znakovnega jezika.

Danes je raba znakovnega jezika sistemsko urejena, še vedno pa ostaja odprto vprašanje učenja in poučevanja znakovnega jezika. Slovenski šolski sistem je glede znakovnega jezika še vedno neenoten: po eni strani še vedno spodbuja le oralno komunikacijo (npr. Center za sluh in govor Maribor), na drugi strani pa je vedno odločnejša zahteva po totalni komunikaciji (npr. Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, ki opisuje način izvajanja vzgojno-izobraževalnega dela v njihovi ustanovi: »pouk poteka v slovenskem jeziku, podprt s slovenskim znakovnim jezikom«). Slovenski znakovni jezik torej v osnovnošolskem šolanju neslišočih ni opredeljen kot obvezni učni predmet, temveč je le del predmeta komunikacija, ki se izvaja kot specialna pedagoška dejavnost. V okviru tega predmeta se znakovni jezik poučuje od prvega do četrtega razreda osnovne šole samo v Zavodu za gluhe in naglušne Ljubljana, od petega do devetega razreda pa je le del interesnih dejavnosti. Nekoliko boljše stanje je na

stopnji poklicnega in srednjega strokovnega izobraževanja, ki ga edini v Sloveniji izvaja Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana; znakovni jezik je tam opredeljen kot obvezni učni predmet. Ker ni poenotenega usposabljanja, je tudi znanje znakovnega jezika znotraj gluhe skupnosti zelo različno.

Potrebo po standardizaciji in polnofunkcionalnosti slovenskega znakovnega jezika najbolj občutijo in poudarjajo tolmači. Pred sprejemom Zakona o uporabi slovenskega znakovnega jezika je za delo tolmača zadoščal korpus tisoč šesto kretenj, saj je bilo področje njegovega dela omejeno le na dejavnost društev gluhih in naglušnih (Bauman 2007). S sprejemom zakona se je področje dela tolmačev razširilo na vsa področja dela in življenja, kar je sprožilo potrebo po nadaljnjem razvoju slovenskega znakovnega jezika. Kvaliteta tolmačenja je še vedno vse preveč odvisna od iznajdljivosti tolmača, njegovega poznavanja materije in sposobnosti besedilno sporočilo približati gluhi skupnosti s preskromnim naborom kretenj. Za nadaljnji razvoj znakovnega jezika bi bilo treba slovenski znakovni jezik priznati kot jedrno sestavino kulturne identitete gluhe skupnosti, spodbujati znanstvenoraziskovalno delo na področju slovenskega znakovnega jezika, zlasti s ciljem normirati slovenski znakovni jezik, ter sprejeti učni načrt za slovenski znakovni jezik kot prvi predmet in s tem omogočiti izobraževanje na vseh smereh in stopnjah šolanja (Bauman 2009).

Zgovoren je podatek, da je prvi učbenik za osnovno raven poučevanja znakovnega jezika izšel šele leta 2010.

3 Dosedanje vsakodnevne izkušnje med normo in prakso

Prvi poskus standardizacije slovenskega znakovnega jezika pomeni *Multimedijski praktični slovar slovenskega znakovnega*

⁵ Trenutno je aktualno uveljavljanje pravice do tolmača za SZJ. Razdeljujejo in precizirajo se tudi pravice gluhih in naglušnih študentov (*Iz sveta tišine* 2011). Trenutno je v Sloveniji 854 registriranih uporabnikov in obseg storitev tolmačenja se iz leta v leto povečuje. Med njimi je 43 oseb v procesu šolanja na srednjih šolah ali študija na višjih in visokih šolah.

jezika (2003). Pri njegovi izdelavi so sodelovali predstavniki iz vseh slovenskih področnih društev (Ljubljana, Kranj, Krško, Koper, Nova Gorica, Maribor, Celje); izbrane skupine so zagotavljale verodostojnost govorice gluhih, večšine in spretnost tolmačev, imeli pa so tudi možnost jezikoslovnega posveta. Standardizacija je bila izpeljana z dogovorjenim poenotenjem kretenj za posamezno besedo – izbrana in zapisana je bila tista kretnja, za katero so se vsi sodelujoči dogovorno odločili. Posebna pozornost je bila namenjena sopomenkam, dvojnicam in pogostejše rabljenim besednim zvezam. Tako je npr. v slovarju za več pomenov besede *pritisk* zapisanih več kretenj (*krvni pritisk*, *zračni pritisk*), različne kretnje za različne pomene besede *lučka* (*lučka* kot sladoleđ, *namizna lučka*) in tudi večpomenske kretnje za besede tipa *občina*, *organizacija*.

Določiti so skušali tudi, kdaj se posamezne besede (samostalnice, glagole, pridevnike ali prislove) glede na njihovo skladijsko-pomensko vlogo v določenem sporočilu (pre)kreta in kdaj se kretnjo lahko opusti. Z vidika kretalne realizacije bi bilo zanimivo prekretati zglede tipa *Igralci igrajo z igrali igro na igrišču*, *Kuhar kuha prikuho v kuhinji*. Povprečno se prekretata dve besedi, bistveno pa je določiti, kateri dve besedi se morata prekretati oziroma kateri dve besedi sta odločilni za smiselnost sporočanega. Vprašanje je tudi, do katere mere lahko znakovni jezik sledi zapisanemu ali govorjenemu sporočilu, seveda v smislu ohranjanja sporočilnosti.

3.1 Kako standardizirati oz. normirati slovenski znakovni jezik

Po ocenah ima slovenski znakovni jezik okoli dva tisoč ročnih kretenj, ki razlikovalno izražajo pojavnost in predmetnost; potrebna pa je sprotne ustaljenost in sistematizacija teh kretenj (Bauman 2007).

Pri leksikalnem naboru znakovnega jezika v zapisani različici lahko znake (izražene s kretnjo ali obrazno mimiko ali z obojima) ubesedujemo kot leme oz. osnovne oblike leksemov, vse upoštevane leksemске in slovnične

kategorije pa kot ubesedene pripise v oklepajih. Pri leksemskih kategorijah se besednovrstno ločevanje besed posledično uresničuje že v besednem redu, medtem ko se druge slovnične kategorije (tj. determinativnost, čas, vid, nikalnost in modalnost) izražajo kot (pod)sestavine siceršnjih pomenskih kretenj (Bešter 1994).

Z vidika količine in taksonomije gre za odprto množico znakov oz. kretenj, tako v smislu kombiniranja kot dodajanja novih kretenj. Inherentne kategorije vsake kretnje, ki nastopajo istočasno, so ročno oblikovanje, premikanje, mesto premikanja; vsako odstopanje pri izvajanju oz. artikulaciji kretnje lahko pomeni že manjši ali večji pomenski razloček. Pomensko oz. sporočilno odločilna je tudi zamenjava ene izmed inherentnih kategorij v njihovem sinhronem nastopanju, npr. kretnji za *dotik* in *neumen* se razlikujeta samo v mestu premika/dotika: v prvem primeru gre za dotik sredinca desne roke hrbtne strani leve roke, v drugem primeru pa se sredinec desne roke dotakne čela. Ročna kretnja npr. razlikuje tudi med *sobo*, *pisarno* in *škaflo*, med *kroglo* in *žogo* itn.

Enostavni glagoli tipa *dati*, *položiti* so prepoznavni po znakovni/kretenjski sestavini »smerno premikanje/gibanje«, naklonski glagoli tipa *želeti* izražajo naklon zgolj s položajem telesa oz. s spremembo položaja telesa. Glagol *vprašati* lahko izražamo s kretnjo in tudi s strmenjem oči ali z nagibom glave. Pri glagolu *gledati* je v oklepajih pripis, ki ubeseduje določeno podsestavino siceršnje kretnje, oblikovane z roko (podaljšati, trajanje, neprestano, navadno, nepretrgoma). Pomožnik *biti* je v primerih, kot sta *On je podjetnik*, *On je dober*, neke vrste podkretnja drugih dveh najbližjih kretenj in je v govorici prikazan kot vez.

Glede na položaj prstov na roki in glede na obliko ročnega znaka oz. kretnje lahko govorimo tudi o izhodiščni nevtralni kretnji in v nadaljevanju o izpeljavnih kretnjah. Osnovne sestavine znaka/kretnje, t. i. prozodične morfologije v znakovnem jeziku, so še oblika roke, položaj roke (sprednja/hrbna

stran), dolžina in intenzivnost. Naštete sestavine se kombinirajo še v nove sestavine in podsestavine, ki v kretalni govorici izražajo izhodišče, cilj, zaporedje, sledje, spremembo, ritem itn. Torej so (tudi) pri ročni kretnji izrazito poudarjene sestavine »oblika, pot, premikanje«.

Množica karakterističnih vzorcev, tipičnih za ročne kretnje, je omejena na množico pojavov tipa *tanko + okroglo, ozko + naravnost, široko + naravnost, ploščato + okroglo, globoko + okroglo* in na množico konkretnih entitet *človek, žival, vozilo, letalo, drevo*. Obstaja še tipologija ročnih kretenj, ki izražajo entitetne lastnosti, smerne lastnosti, prostorske lastnosti, lastnosti poti, lastnosti premikanja/gibanja, lastnosti načina. Trajna težnja pa je čim bolj jasna realizacija.

Tako kot v besednem jeziku je tudi v znakovnem jeziku lahko znak oz. kretnja pomenotvorna sinteza dveh osnovnejših znakov oz. kretenj (ki se v besednem jeziku izrazi v novi tvorjenki, kretalno pa v kompleksnejši kretnji), npr. *striči + lasje = frizer, poklicati + poslušati = zaslišanje, vsak + leto = vsako leto, sluh + aparat = slušni aparat*. Pri tem se kretnji ne nizata linearno, ampak se sinhrono sintetizirata v novo sestavljeno tvorjeno kretnjo. Dopolnila kot modifikatorji glagolov se lahko izrazijo kot (pod)sestavina kretnje, ki v osnovi prvenstveno izraža glagol, npr. pri glagolih *obesiti [dolg/kratek predmet], vleči [dolg predmet/sop stvari]*.

Ročne kretnje izražajo tudi obrazila besedotvornih pomenov; obstaja kretnja za npr. vršilca/nosilca dejanja *uči-telj, štud-ent* itn. Pri besedotvorni morfologiji je znakovno ali kretenjsko tvorno zlasti razmerje glagol – samostalnik. Tako je npr. pri *pomesti* enaka oblika kretnje in večja intenzivnost premikanja kot pri *metla*, pri *likati* večja kot pri *likalnik*. S kretnjo se jasno izrazi glagol, motiviran iz samostalnika, npr. *odsekati, pešočiti* itn.

Prevzeta poimenovanja in vsa lastna imena se v znakovnem jeziku še najbolj avtentično izrazijo s prstnim črkovanjem in z ustno mimiko – tovrstna prilagoditev je podobna

glasovnim in artikulacijskim prilagoditvam v govornem jeziku.

Tako kot vsebina znakov/kretenj za določene entitete je pomembna tudi vsebina razmerij med entitetami. Stavkovtveno razmerje oz. prisojevalno razmerje med osebkom in povedkom sotvorita mesto tvorca kretanega poročila in poročani dogodek. V znakovnem jeziku oz. kretalni govorici je torej očitna in zelo neposredna povezanost poročanega dogodka s prostorom in časom. Z vidika mesta tvorca kretanega poročila so zelo jasno izražene spremembe smeri premikanja in spremembe mest/lokacij vseh vključenih udeležencev v primerih, kot so *Jaz sprašujem njo* ↔ *Ona sprašuje mene* ↔ *Ona sprašuje njega*, v primeru *Dva me sprašujeta* pa je v izražanje razmerja vključeno tudi število (nakazano s prsti) v smislu *Oni [dva] spraševati jaz*, smer premikanja oz. gibanja pa je hkrati tudi smer členitve po aktualnosti.

Nelinearna prostorska skladnja in neke vrste hierarhična sinhronost sta v govorici kretenj in obrazne mimike povsem naravni; zadrega se pojavi pri zapisu, ki mora čim bolj pristno zabeležiti skretani dogodek. Medbesedna ali medstavčna hierarhija se lahko nakaže npr. z uporabo oklepajev: pri zapisu bi se lahko okrogli oklepaji uporabili za neobvezno izražene znake/kretnje, oglati pa za spremno ubesedenje kategorij, pri čemer se poleg ročnih kretenj pogosto uporablja tudi obrazna mimika, zlasti za izražanje dodane modalnosti npr. *Njen mož kuha kosilo z veseljem* – *Njen mož kuhati [trajanje] kosilo [veselje]* (Žele 2003, 2007).

V znakovnem jeziku je najbolj korektno govoriti o prostorski skladnji, ki tudi predstavno že vključuje členitev po aktualnosti. Del členitve pa je tudi intonacijska prekinitve, ki lahko vnaša zaznamovanost oz. ekspresivnost sporočanega, npr. *Mož opaziti otrok* – *Otrok, mož opaziti* – *Opaziti otrok, mož*. Zgledi potrjujejo diskurzni besedni red in pričakovano izrazito diskurzno usmerjeni jezik.

3.2 Kako je v praksi

Šolska praksa pri nesliščih se najbolj opazno kaže pri zapisovanju sporočil. Napačni ali zaznamovani besedni red z nepoznavanjem ustaljenih skladajskih vzorcev navadno naredi zapisano sporočilo nerazumljivo, v najboljšem primeru dvoumno, npr. *V službi Marko je gostilna* 'Marko dela v gostilni', *Pade je dolg sneg* 'sneg dolgo pada', *Zajtrk jem pašteta, kruh in čaj* 'za zajtrk'/'zajtrkujem', *Pripravila sem oblačila hlače* 'pripravila sem (si) oblačila'/'obleči sem si pripravila hlače'/'pripravila sem si hlače, da si jih bom oblekla', *kovanec za Grčiji* 'grški kovanec', *Vsak petek sem pomagal pri očetu* '... očetu'; *Počakam je prišla s avtobusom* 'počakala sem, da je prišel avtobus', *Starši vsi smo šli maša v Cerkev* 'skupaj s starši'/'vsi smo šli k maši', *Ko se zbudim, si grem najprej operem glavo* 'operem'/'grem oprat', *Pričakujemo boljše humanosti* 'boljšo humanost'/'več humanosti' itn. Ena najpogostejših in tudi slovnično pomenljivih napak je npr. *Grem v šoli*, kar bi se moralo pojasniti kot *v šoli* je oznaka mesta in *v šolo* je smer premikanja (Kuplenik 1999: 52).

4 Za sklep

Predstavljeno opozarja, da je znakovni jezik povsem samozadosten jezikovni naravni sistem. Da bi se lahko naravno in enakovpravno razvijal, pa ga je v vsaki družbi treba najprej prepoznati in priznati ter v nadaljevanju ustrezno in dovolj izčrpno opisati, hkrati pa vsestransko družbeno razvijati. Za to so potrebni tako teoretični kot praktični priročniki, ki bi krmarili med opisom, predpisom in sprotno sistematizacijo vsega novega.

Viri in literatura

BAUMAN, Jasna, 2007: Pomen standardizacije slovenskega znakovnega jezika. Jasna Bauman (ur.): *Standardizacija slovenskega znakovnega jezika v luči Resolucije o nacionalnem programu za jezikovno politiko 2007–2011*

(Ur. list RS, št. 43/07). Zbornik posveta. Ljubljana: Zavod Združenje tolmačev za slovenski znakovni jezik. 2–5.

BAUMAN, Jasna (ur.), 2009: *Stanje slovenskega znakovnega jezika. Ekspertiza*. Ljubljana: Zavod Združenje tolmačev za slovenski znakovni jezik.

BEŠTER, Marija, 1994: Nekaj značilnosti slovenskega kretalnega jezika v primerjavi s slovenskim glasovnim jezikom. *Defektologica Slovenica* 1. 49–70.

GLOBAČNIK, Bojana, 2001: Slovenski jezik in slovenski znakovni jezik. *Defektologica slovenica* 9/2. 19–28.

GLOBAČNIK, Bojana, 2007: *Stališča Slovencev do slovenskega znakovnega jezika. Magistrsko delo*. Ljubljana: ISH.

Iz sveta tišine: Glasilo Zveze društev gluhih in naglušnih Slovenije XXXII/4. Ljubljana: ZDGNS.

KUPLENIK, Nicole, 1999: O jezikovnih napakah pri pisnem izražanju gluhih srednješolcev. *Jezik in slovstvo* 44/5. 43–57.

MODERNDORFER, Meri, 1989: Totalna komunikacija. Zvonko Juras (ur.): *O tematiki totalne komunikacije in organiziranje gluhih in naglušnih danes in jutri. Zbornik mednarodnega posveta*. Ljubljana: Zveza društev slušno prizadetih Slovenije. 123–129.

PODBORŠEK, Ljubica, 1992: *Govorica rok II*. Ljubljana: Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport.

PODBORŠEK, Ljubica, MODERNDORFER, Meri, 1990: *Govorica rok I*. Ljubljana: Zveza društev slušno prizadetih Slovenije.

ŽELE, Andreja, 2007: Kako nevsiljivo povezovati znakovni jezik s pisnim sporočanjem. Jasna Bauman (ur.): *Standardizacija slovenskega znakovnega jezika v luči Resolucije o nacionalnem programu za jezikovno politiko 2007–2011* (Ur. list RS, št. 43/07). Zbornik posveta. Ljubljana: Zavod Združenje tolmačev za slovenski znakovni jezik. 13–17.

ŽELE, Andreja, BAUMAN, Jasna (ur.), 2003: *Multimedijski praktični slovar slovenskega znakovnega jezika. Elektronska izdaja*. Ljubljana: Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije, Združenje tolmačev za slovenski znakovni jezik.